

DE ZWERFSTEEN

PERIODIEKE UITGAVE VAN DE HISTORISCHE VERENIGING STEENDEREN

Vroeger werden de kippen gehuisvest boven de hilde, ook bij deze boerderij. Dat bouwspoor is nog steeds zichtbaar.

Bouwspoor

- Persoonlijke brief over bezetting en bevrijding, deel 2
- Stad in de Middeleeuwen
- Een monument ter nagedachtenis
- Ingezonden reactie
- Van de Activiteitencommissie

HVS

2012-3

ISSN: 1386 - 5943

Oplage: 430

september 2012

Van het bestuur

We hebben de Olympische Spelen van Londen helaas al weer achter ons liggen, wat een prachtig spektakel was het en wat werd de historie van Groot Brittannië treffend in beeld gebracht. Maar wat vliegt de tijd, velen van u hebben de vakantie er al weer opzitten, ook voor de HVS is het een rustige periode geweest, even geen vergaderingen. Er vonden trouwens wel activiteiten plaats zoals het Oogstfeest op Rha. Heel veel mensen zijn die stralende, zonnige dag naar Rha getogen, velen daarvan kwamen op de fiets, om te genieten van alle bezienswaardigheden. Ook de HVS was daar met een stand aanwezig en had veel belangstelling en zelfs de aanmelding van nieuwe leden. Heel belangrijk want dankzij de leden kan een vereniging bestaan en vooruit. De dramatische gebeurtenissen op 4 april 1945 in Baak, direct na de bevrijding waarbij 11 inwoners omkwamen, hebben diepe sporen bij de bevolking achter gelaten. Er is nu een initiatief om ter nagedachtenis hieraan een monument op te richten, nabij hotel restaurant Herfkens. Van onze vereniging zitten Henk Samberg, Geert Jansen en Marinus Harenberg in de initiatiefgroep. Een prima idee en u leest hierover meer in deze Zwerfsteen.

Ook vindt u in dit nummer deel twee van "Oorlog in Steenderen door de ogen van een onderduiker". Een indrukwekkend verhaal, met voor velen van u herkenbare personen. Er is een verslag van "Stad in de Middeleeuwen" van Gerard Wesselink. Een prachtig initiatief om kinderen historisch besef bij te brengen. Ook Wim Jansen heeft weer een schitterend artikel genaamd "Bouwspoor", een prachtig stukje geschiedenis over het houden van kippen.

Verder een artikel van Bart van Rooy, oud-wethouder van onze gemeente Steenderen. Hij schrijft een reactie op het artikel in het jubileumnummer van onze oud-voorzitter, Paul Kok.

Tot slot wens ik u, mede namens het bestuur van de HVS, veel leesplezier met deze Zwerfsteen en hebt u wat te melden over de historie van onze oude gemeente Steenderen, laat het ons even weten. Wij zijn blij met alle informatie en met de betrokkenheid van de leden bij onze vereniging.

Gerard Huetink,
voorzitter ■

HVS

COLOFON

De Zwerfsteen is de kwartaaluitgave van de Historische Vereniging van (de voormalige gemeente) Steenderen, opgericht 1 juni 1992.

REDACTIE

Eindredacteur en layout:
Robert Sesink
Kastanjelaan 23
7221 GC Steenderen
Tel. 0575-450743
Email: robert@sesink.nl

Redactieleden:
Mieke van der Valk
Herman Nieuwenhuis

Correctie: Anneke Parent

BESTUUR

Voorzitter:
Gerard Huetink
Bakerwaardseweg 15
7226 LR Steenderen
Tel. 0575-441274

Secretaris:
p.a. Ans Uenk-Preuter
Kruisbrinkseweg 14a
7227 DA Toldijk
Email: hvs.1992@hotmail.com

Penningmeester:
Maurice Cremers
A. Ariënsstraat 35
7221 CA Steenderen
Tel. 0575-555815

LEDEN

Willy Pasman, 0575-452457
Ans Uenk-Preuter, 0575-452000
Bertus Rietberg, 0575-452004
Karel Meenink, 0575-451707

ARCHIEF

Ons archief aan de Hofstraat 4 te Baak is op donderdagmiddag voor leden en geïnteresseerden geopend. Email: h-v-s@hetnet.nl

CONTRIBUTIE

De contributie bedraagt 25 euro per jaar per adres.

Bankrelatie:
Regiobank Steenderen
Bankrekening: 685289710,
t.n.v. Hist. Ver. Steenderen.

Losse nummers van de Zwerfsteen zijn te verkrijgen bij het secretariaat. Kosten: 5 euro per stuk; 7,50 euro in geval van omvangrijker uitgaven.

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Persoonlijke brief over bezetting en bevrijding, deel 2

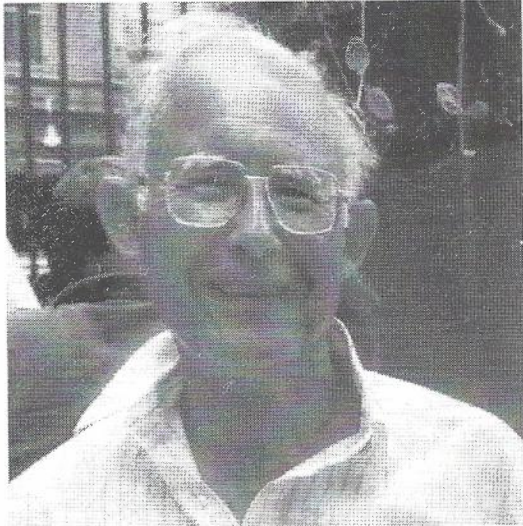
De oorlog in Steenderen door de ogen van een onderduiker

In drie uitgaven van de Zwerfsteen publiceren we de brief die Theo Wormer in 1995 persoonlijk richtte aan Annie Gosselink-Pasman. Daarin geeft hij weer hoe hij zijn tijd als onderduiker in Steenderen beleefde. Maar hij beschrijft ook wat er zich afspeelde toen de bevrijding in aantocht was en kort daarna. In de vorige aflevering konden we lezen hoe de Duitsers een inval deden in de boerderij van Herman Lebbink, waar ook Theo Wormer was ondergedoken. In deze aflevering vertelt hij onder andere hoe hij zich na die inval op diverse onderduikadressen schuil hield voor de Duitsers en wie hen zeer vermoedelijk heeft verraden.

Door Jan Gosselink en Marcel Gosselink

Boerderij van de familie Jaaltink in Hengelo, waar Theo Wormer naar toe gevlucht is na de inval.

Theo Wormer, de schrijver van de brief (foto uit 1995).

Het was langzamerhand eind februari geworden. Ik herinner me het kanonvuur dat het al op 8 februari begonnen offensief vanuit Nijmegen, richting Kleef, Emmerik en Wezel begeleidde. Ati (Theo's latere echtgenote, red.) en ik hebben het nog wel eens daarover want die kanonnen stonden bij haar zo te zeggen op de stoep. En zo leek het wachten te zijn op de Engelsen, Amerikanen of Canadezen. Maar zo mocht het niet zijn. Op een namiddag omstreeks vijf uur vertelde mijn gastheer me een kort maar zéér duidelijk verhaal: de verblijfplaatsen van Ab, Theo van Remmen en mij waren aan de NSB'ers bekend geworden en de komende nacht zouden we van ons bed worden gelicht. Over een half uur zouden we worden opgehaald voor weer een nieuwe etappe op onze reis door de Steenderse dreven. Ik mocht onder geen voorwaarde langs de Breehegge gaan. Een jongen van Kemperman kwam me halen. Theo was er ook. Ik weet niet wie ons verteld heeft hoe de vork in de steel zat. Wie ons verraden had mochten we niet weten, maar Theo en ik hadden al gauw door wie het geweest moest zijn. Een NSB'er uit Steenderen wist dat, en die wist ook dat we die nacht van ons bed gelicht zouden worden. Maar hij vond het verraad, zelf gast van jouw ouders en met een dochter bij Herman, zo beneden elk peil van fatsoen dat hij Hermans broer Jan gewaarschuwd had.

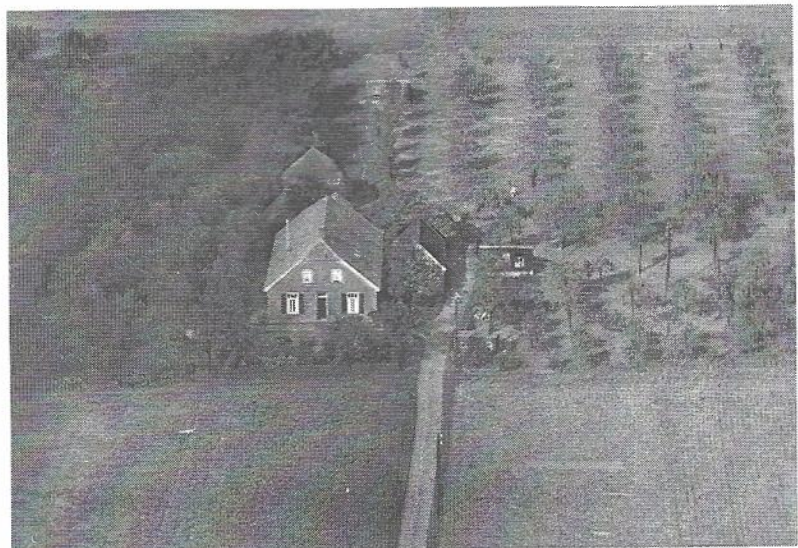
Het was een wat griezelige ontdekking. Theo en ik waren dan wel niet zulke verzetshelden en we wisten ook niet zo veel, maar we wisten meer en kenden meer bij het verzet betrokken mensen dan we zouden willen loslaten als we zouden worden gepakt. En op de Breehegge zal ook wel eens iets zijn gezegd dat niet voor de Duitsers en de NSB bestemd was. Bovendien was jij met

een meisje bij Herman in de cel in Heersinks huis geweest. Waarom dat meisje de nacht van de eerste overval zo gehuild had, zal je toen ook wel duidelijk zijn geworden. Ik weet niet of ze het met de NSB eens was, misschien was ze zelfs lid van de Nationale Jeugdstorm, maar op zo'n jonge leeftijd ben je pro Duits of niet, toch te eerlijk om je niet te schamen voor een dergelijk min gedrag van je vader.

Bij de Kempermans zijn we enkele dagen geweest. Het was mooi weer. Het water zakte, maar stond nog hoog zodat de boerderij moeilijk bereikbaar was. Ik ben een eindje op het ondergelopen land gaan roeien met een van de kinderen, een meisje van een jaar of twaalf. Op het land lag de mest al klaar om uitgestrooid te worden. Kennelijk was het hoge water onverwachts gekomen. Hoe dan ook, al roeiend kwam ik op zo'n mesthoop vast te zitten, juist toen ik op een afstand "zwarten" (landwachters) het weer droog gevallen pad naar de boerderij zag opfietsen. Ik heb het meisje achtergelaten en ben het water in gesprongen, ik zal de laarzen wel hebben aangehad die ik bij de vlucht in Steenderen had aangetrokken, en heb me in de boerderij verborgen. Ook dat liep weer goed af.

Van die boerderij zijn Theo en ik naar Hengelo gegaan. Weer op een uur van de dag dat het graafwerk was gedaan. Ik geloof niet dat we begeleiding hadden. We moeten dus een contactadres gehad hebben. Onderweg kwamen we een Duitser tegen. Dat kon niet zo heel veel kwaad maar, heel begrijpelijk, schrok Theo toch. Ik herinner me nog dat ik hem bij zijn arm heb genomen om te verhinderen dat hij stil zou staan en daardoor misschien argwaan zou wekken. Toen het donker werd zagen we ook nog de vlammen van de motoren van de V1's. Theo's en mijn wegen scheidden zich in Hen-

*Boerderij de Breehegge
op Olburgen, het
geboortehuis van Annie
Gosselink-Pasman.*

Bevrijding van Hengelo

De vader van Henk Jaaltink uit Hengelo bood onderdak aan menig onderduiker. Ook Theo Wormer dook er onder na de inval in de boerderij van Herman Lebbink.

Henk Jaaltink herinnert zich nog goed hoe Hengelo werd bevrijd. "Toen je hoorde en merkte dat de bevrijding in aantocht was, sprong je op de fiets en ging je naar Hengelo om iets te zien. De ondergrondse wist dat de Engelsen er aan kwamen en seinde het door. Het ging als een lopend vuurtje. Er was geen elektriciteit en geen radio. Ik zag daar bijvoorbeeld de Engelsen met hun tanks. Die konden ze op de plaats laten draaien zodat het deksel van de glerkelder eraf vloog. Dat vonden we als jongens natuurlijk mooi. Ze gingen niet zachtzinnig te werk. Ze schoten ook een paard, dat dagelijks voor de vuilniswagen liep en af en toe voor de lijkwagen, een oog uit. Dat paard heeft hier nog jaren gelopen. We zagen de Duitsers wegtrekken en je hoorde het. Er was geen radio, elektriciteit en waterleiding. Je moest naar iemand toe die een telefoon had en dan kon je bijvoorbeeld een dokter bereiken. Er moest dan eerst contact met Zutphen opgenomen worden. Varsseveld had maar één telefoon".

gelo. Beiden zijn we terechtgekomen ergens tussen Hengelo en Zelhem. Dat we het nu echt getroffen hadden kun je niet zeggen. Theo zat in een huis waar hij niet veel bewegingsvrijheid had en waar het onbeschrijflijk vuil was.

"De droge melkvellen van dagen te voren hingen nog aan de kopjes."

Zoals ik al schreef was het die dagen niet langer werkelijk gevaarlijk om 's avonds of op zondag op straat te gaan. Ik ben een keer bij Theo gaan buurten. De droge melkvellen van dagen te voren hingen nog aan de kopjes waaruit je iets mocht drinken. Dat "iets" zal wel melk of surrogaat koffie geweest zijn. Theo kwam wel eens bij mij.

Ik was bij de Jaaltinks. Daar was het ook niet schoon, maar niet helemaal zo vuil als bij Theo. De (acht?) kinderen stonden om me heen als ik mijn tanden poetste. Ook vond de boerin het nog veel te koud en veel te vroeg in het jaar toen ze mij mijn benen zag wassen die zwart waren van het ploegen in de droge zandgrond van die streek. Mijn ploegvoren waren erg krom. Bij Herman had ik zulk werk ook nooit gedaan.

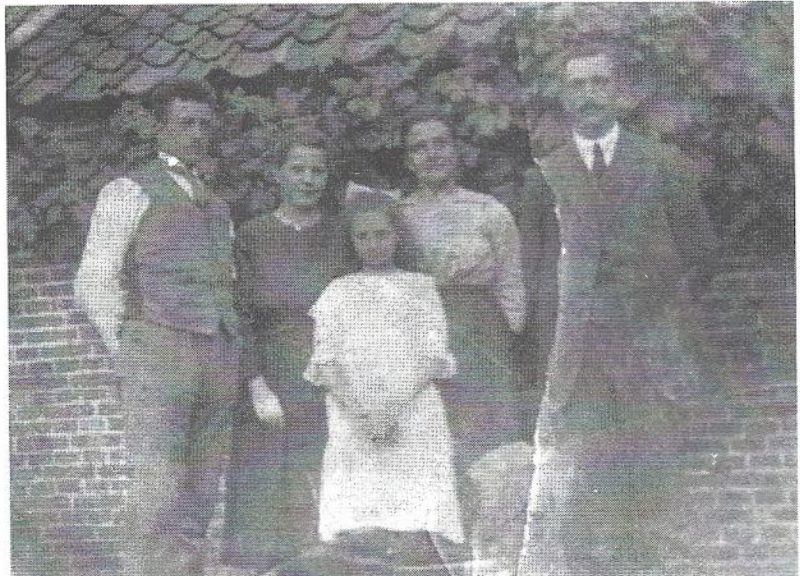
Het bedrijfje van de Jaaltinks lag wat weggestopt aan een karre- en fietspad tussen het bos. Je bent eens komen kijken. Daarbij zul je wel wat spulletjes hebben meegebracht. Van het weinige dat we hadden lag immers het meeste in Steenderen.

Ik had er nogal wat vrijheid. Maar ook daaraan waren grenzen. Dat werd ik me bewust toen ik (met wat terugrekenwerk moet dat vrijdag 23 maart geweest zijn) uit het bos een stel mensen zag komen, waarvan er één een revolver op me richtte en me om mijn persoonsbewijs vroeg. Theo van Remmen was, dacht ik, ook in de buurt maar hem zagen ze niet. Het was dan wel een mooie voorjaarsavond, maar het werd geen rustige avond. Voor mij was het zelfs tamelijk enerverend. Bovendien daverde de lucht van het kanonsvuur dat, zoals ons later bleek, de Engels/Canadese overtocht van de Rijn bij Wezel voorbereidde. Er is een uur of zo heen en weer gepraat waarbij ik volhield dat ik een Arnhemse evacu e was. Het eind van het liedje was dat ze me lieten gaan met de opdracht me te melden voor spitwerk. "Als je student geweest was, hadden we je naar Amersfoort gestuurd". Er werd me verteld dat Duitsland de nederlagen van de laatste tijd niet op zich zou laten zitten. "Want dit schieten bewijst dat de Engelsen bang zijn en daarom haast hebben." De werkelijkheid zal wel geweest zijn dat ze zelf hun hachje in gevaar zagen (de leider van het groepje schijnt zich bijzonder onprettig gedragen te hebben in de tijd dat de Duitsers aan de winnende hand waren) en mij daarom met rust lieten. Voordien zouden ze mij het leven waarschijnlijk bijzonder onaangenaam gemaakt hebben.

De volgende morgen ging Jaaltink naar Steenderen om met Herman te overleggen. Ik herinner me nog (weer zo'n niet ter zake doend detail dat ik nog weet waar belangrijker zaken geheel uit mijn geheugen verdwenen zijn) dat hij de ingelijste Jezus/Maria/Jozef borduurlap boven de deur in de Steenderse eetkeuken zo mooi vond. Ik denk dat Herman overlegd heeft met zijn broer Jan, Heersink en/of Bertus Beekman. Jaaltink kwam terug met de mededeling dat men vond dat ik maar moest blijven waar ik was. Het zou zo'n vaart niet lopen. Dat deed het ook niet: de gehele volgende week gebeurde er niets. Ik geloof wel dat Herman langs kwam en dat bij die gelegenheid Theo en ik antwoord kregen op onze vraag wat we moesten doen als de bevrijding naderde.

Dat zat zo. Zoals ik al eerder schreef had Bertus Beekman via Herman Theo en mij gevraagd om bij de binnenlandse strijdkrachten ("BS") te komen. Bertus was, vermoed ik, toen zo'n veertiger. Een sympathieke man met een rustige vertrouwenwekkende autoriteit. De Binnenlandse Strijdkrachten zijn, naar wat ik later heb geleerd, in september 1944 ontstaan uit de bundeling van verzetsbewegingen, in het vooruitzicht op de komende bevrijding en met de bedoeling eventueel gewapend op te treden. Prins Bernard was

benoemd tot bevelhebber. Later heb ik gehoord dat "onze" BS de bruggen van Deventer en Zutphen tegen opblazen had moeten beschermen. Vermoedelijk dacht men toen nog aan een bevrijding vanuit de Veluwe. Dat moeten de Duitsers ook gedacht hebben. Ze hadden immers hun loopgraven aangelegd aan de oostkant van de IJssel. Ik heb ook gehoord, maar kan niet bevestigen, dat de BS in die buurt geoefend had met geparachuteerde machinepistolen (stenguns) en dat ze daarbij betrappt waren. Later heb ik, bij puur toeval, in een geschiedkundig tijdschrift gelezen dat er inderdaad BS'ers bij de brug van Deventer samengetrokken zijn. Op sommige plaatsen schijnt de BS daadwerkelijk bij de bevrijding geholpen te hebben, elders niet. Hoe dan ook, de bruggen van Zutphen en Deventer zijn opgeblazen. Ik moet er niet aan denken wat er gebeurd zou zijn als wij als ongeoefende kinderen geprobeerd zouden hebben het op te nemen tegen de Duitse parachutisten die bij Zutphen vochten. Zonder vliegtuigen en parachutes, dat wel.

Rechts Bertus Beekman, leider van de Steenderse ondergrondse.

Maar we voelden ons wel verplicht ons in Steenderen te melden zodra dat mogelijk zou zijn. Herman vertelde ons dat Bertus Beekman

"Alles zat vol met onderduikers"

Henk Jaaltink kan zich nog dingen uit de oorlog herinneren. "Het zijn de momenten die veel indruk maakten omdat je er als kind bij stond. Je leefde toch met een zekere angst. Je voelde als kind aan dat er dingen gebeurden die strafbaar waren en dat je er voor opgepakt kon worden." Het huis waar het verhaal zich destijds afspeelde, is nu een kale boef. Het stond toen ook al buitenaf, dus was het geschikt om onderduikers te herbergen maar werd natuurlijk ook in de gaten gehouden. "Het verraad sliep ook niet."

De familie Jaaltink bestond uit acht kinderen, met vader en moeder en grootmoeder. Er was niet veel ruimte. Men sliep met velen in een paar kamertjes. Theo Wormer heeft waarschijnlijk in de boerderij gezeten. Alles zat vol: in de schuur in het hooi of stro, in het kippenhok, in de berg en in het bos. Ze hadden twee ondergrondse kelders in het bos gemaakt waar onderduikers zaten die gaandeweg de oorlog kwamen. Vooral in het laatste jaar zat het vol in huis. Henk Jaaltink: "Tot aan de bevrijding zijn er onderduikers geweest. Eén ondergrondse kelder in het bos bevond zich onder de rook van het Duitse afweergeschut met zoekluchten aan de Stellingenweg om de Engelse vliegtuigen te kunnen spotten. Grootmoeder bracht de mensen die in het bos zaten eten en drinken. Waarschijnlijk heeft er een spion onder gezeten. Grootmoeder had zilveren strips, die gevonden waren, hier en daar aan de grove dennen gebonden, zodat de mensen de weg naar de ondergrondse kelders in het bos konden vinden. Net zoals in het verhaal van Hans en Grietje. Grootmoeder woonde bij ons in. Ze wist waar alle onderduikers zaten en dat ze verraden zouden kunnen worden. Ze was daar alert op. Ze ging dan met emmers naar de schuur zogenaamd om de kippen en de varkens te voeren. Dan ging ze de onderduikers eten brengen. Om de buurt in de gaten te houden, ging ze met een melkbus met een karnstok er in tussen de bonenstaken staan. Van daaruit kon ze van zich af kijken en zo in de gaten houden of er iemand aan kwam. Zo kon zij alles in de omgeving zien, zonder dat ze zelf zichtbaar was. Als kind werd je er wel een beetje buiten gehouden. 'Je mond houden, ga maar buiten spelen', werd dan gezegd. Als kind voelde je wel aan dat je niets mocht zeggen en je niet bij de onderduikers mocht komen."

"De NSB'er zei dat er wel iets te regelen was"

De ouders van Henk Jaaltink namen veel risico's. Henk Jaaltink vertelt: "Er waren meer mensen die iets deden wat niet mocht, zoals paarden achterhouden en opsluiten in een kippenhok zodat de Duitsers die niet mee konden nemen. Mijn vader slachtte ook stiekem een koe of een varken. Ze liepen dan met de koe naar Kervel toe. Daar hebben in de oorlog trouwens veel joden ondergedoken gezeten in de ondergrondse kelders van het gebouw."

Bij Hendrik Haansen werd de koe achter het huis geslacht. Moeder Jaaltink had er natuurlijk ook aandeel in. Ze wist wat er gebeurde. Er is een keer een inval geweest in het huis waarbij een onderduiker werd opgepakt. De andere kon er vandoor gaan. Mijn vader moest toen mee met twee NSB'ers: Rooie Gerritsen en een politieagent, die later naar Doetinchem is gegaan. Als hij je aanhield en je zou doorlopen of rijden schoot hij direct. Een werkte overdag bij de Wehrmacht. Hij moest dennen zagen 'Op 't Zand' in de buurt van het boerderijtje voor de tankvallen of zo iets. Hij hield de boel in de gaten en heeft het waarschijnlijk verraden. Er is toen in de keuken een en ander besproken. Wat er gezegd en gebeurd is, weet ik niet. Er was net een varken geslacht. Stukken vlees hadden in de pekkel gelegen en waren in de wimpe gehangen. De pekkel lekte van het vlees. De NSB'er zag dat en zei dat er wel iets te regelen was. Zo werd het afgekocht en hoefde vader niet mee. Het halve varken ging op Goede Vrijdag in een laken gerold, achter op de fiets mee. Het andere deel wilden ze op de Tweede Paasdag op komen halen. Maar dat is nooit gebeurd, omdat Hengelo toen bevrijd was. Dat was in april 1945."

ons liefst zo vlug mogelijk zag, maar het aan ons over liet te bepalen wanneer dat mogelijk en veilig zou zijn. Wel, het werd Eerste Paasdag. Van het front hadden we geen nieuws. Het was middag waarvan de al beschreven Duitsers terug kwamen met hun gammele fiets en dito kinderwagen. Maar toen! Laat in de middag kwam een opgetogen Theo van Remmen vertellen dat de Canadezen in het dorp waren. Wij er heen.

Canadezen in hun haast sportieve battle dress zo heel anders dan de Duitsers in hun lange jassen.

Canadezen in hun haast sportieve battle dress zo heel anders dan de Duitsers in hun lange jassen. Bren Carriers, d.w.z. lichte rupswagens met een machinegeweer. Er waren mensen die, juist zoals Theo en ik ook deden, de Canadezen gek praatten met hun verhalen over wat hun allemaal overkomen was. Eigenlijk was het ook nog niet te bevatten dat de bezetting met de constante dreiging het altijd durende besef van onvermogen om iets te doen tegen terreur en tirannie, althans voor ons voorgoed voorbij was.

De volgende morgen gingen Theo en ik eerst naar de kerk. Het was Tweede Paasdag, je nam de kerkelijke regels preciezer dan tegenwoordig, en heel belangrijk: door de houding van de Nederlandse bisschoppen had de Kerk een groot prestige gekregen en was ze een grote steun geworden. Het was een onwezenlijke toestand. De Canadezen trokken met eindeloze rijen vrachtwagens naar het noorden. Toen ik jaren later de smalle wegen weer zag vroeg ik me af hoe die wegen die stroom van voertuigen

hadden kunnen verwerken. Maar het was dan ook eenrichtingsverkeer en er werd voor niets of niemand gestopt.

De grens tussen bezet en bevrijd gebied was in feite open. Er zijn die dag mensen geweest die naar bevrijd gebied zijn gefietst en 's avonds weer in bezet gebied sliepen. Theo en ik liepen ongehinderd naar Steenderen. We zijn niet direct naar Hermans boerderij gegaan, vermoedelijk om niet in de gaten te lopen, maar naar de Hissinks. Daar waren we toen nog maar even toen daar alweer die Duitsers aankwamen. Op jacht naar fietsen. Wij het hooi in. Ik hoor Bart en de Duitsers nog argumenteren. "Das Fahrrad geht mit." "Das Fahrrad geht nicht mit." Natuurlijk ging het Fahrrad wel mit.

Later op die paasmaandag gingen we naar Hermans boerderij. Ik geloof niet dat jij er was. Waarschijnlijk was je het weekeinde naar Olburgen. Wel kwam je de volgende dag terug. We troffen er vier onbekenden. Een echtpaar van middelbare leeftijd uit Arnhem. Met het argument: "Als je onderduikers kunt herbergen kun je ook evacués opnemen" had Herman die toegewezen gekregen na de overval van februari. Ik denk dat de mensen op het gemeentehuis (Heersink?) die van Theo's en mijn aanwezigheid op Hermans boerderij wisten, ervoor gezorgd hebben dat we niet eerder evacués in huis kregen. In de maanden na de overval had Herman ook af en toe met paard en wagen voor de Duitsers moeten rijden. Geen ongevaarlijke bezigheid in een tijd dat de oppermachtige geallieerde luchtmacht het op alle transport gemunt had. Bij Herman vonden we ook de rustige Han en wat uitbundiger Piet Rietveld, jongens van onze leeftijd, dus zo'n twintig, uit Den Haag. Ik vraag me af hoe al die mensen steeds weer

Het geboortehuis van Herman Lebbink in de Pipeluur waar Theo Wormer en Ab Gosselink ook een paar keer ondergedoken hebben gezeten.

op al die boerderijen een slaappleats vonden. Waardoor Han en Piet in Steenderen verzeild zijn geraakt, weet ik niet meer. Ze behoorden tot de leeftijdsklasse van de verplichte "Arbeitseinsatz". Misschien waren ze door studie of baan voordien vrijgesteld geweest, juist zoals mijn oudste broer student belastingrecht. Het waren leuke lui waarmee we het onmiddellijk goed konden vinden. De evacués stonden compleet buiten ons gemeenschapje. Al bij onze terugkeer in wat voor Theo en mij ons ouderlijk huis was geworden, namen ze een houding aan van "wat doen die lui hier?" Van het echtpaar was zij de baas, hij een stuk chagrijn. Een dag of een week of wat na de bevrijding hebben ze ook zelf voor ander onderdak gezorgd. Om de een of andere reden zijn we hem "de blindganger" gaan noemen, een naam verzonnen door Piet Rietveld.

Een geïsoleerd leven

Theo van Remmen vertelt dat ze op de boerderij bij Herman Lebbink vrij geïsoleerd leefden en niet op de hoogte waren van wat er gaande was in de directe omgeving. "Ook over het verzet werd niet gesproken. Daar hoorde je niets over. Ik weet wel dat Beekman in het verzet zat. Bertus Beekman woonde net buiten het dorp in de buurt van de melkfabriek. Hij woonde er met zijn moeder op een boerderij. Herman Lebbink ging er geregeld naar toe voor de ondergrondse. Hij kwam ook wel eens bij Herman op de boerderij om het een en ander te bespreken. Daar waren wij dan niet bij".

In de late namiddag van die maandag bleek de nabijheid van de Canadezen uit een brand niet ver van ons vandaan. Het moet een boerderij of een schuur zijn geweest in de hoek tussen de wegen Steenderen-Toldijk en Toldijk-Doetinchem. De Canadezen namen geen risico. Als ze ergens Duitsers vermoedden schoten ze de schuilplaats in brand.

Op dinsdag 3 april werden Theo en ik gevraagd om in het dorp bij de heer Meereboer te komen. Die was kommies of commies (volgens mijn belastingbroer was er een enorm verschil in belangrijkheid tussen een kommies of een commies!) bij de belastingen en, wat in dit geval meer meetelde, belangrijk bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij vertelde dat volgens afspraak de Canadezen in het begin van de middag zouden komen. We kregen onze oranje armbanden en er werd ons gezegd dat we zouden moeten assisteren bij het arresteren van plaatselijke NSB'ers. Wel, de Canadezen kwamen. Infanterie, komend vanuit Toldijk. Eigenlijk ging het allemaal vrij rustig. Steenderen was toen niet veel meer dan een kleine vierhoek van straten.

Steenderen was toen niet veel meer dan een kleine vierhoek van straten.

Er waren dus geen mensen van verderop die samenstroonden in het centrum. Aan die enkele straten was ruimte genoeg voor alle dorpelingen. Natuurlijk gejuich en gezwaai. Maar ook al direct vragen om koffie. Wel wat gênant, temeer omdat de Canadezen dachten dat ze niet óm maar vóór de koffie gevraagd waren. Op de weg

De blindganger

Herman Lebbink nam op een gegeven moment ook evacués op. Herman hielp iedereen. Theo van Remmen herinnert zich het echtpaar met "de blindganger" en tante Nel, een corpulente dame. "Ze waren tijdelijk bij Herman. Ik weet niet waarom ze hem de blindganger noemden. De blindganger was niet goed in orde. Hij moest een beetje rust hebben. Hij was een aardige man maar had niet zo veel te vertellen. Tante Nel was de baas. Ze waren blij dat ze bij Herman waren. Ze waren al zwervend bij veel mensen geweest."

naar Olburgen gingen ze niet verder dan de brug over de beek. Daar is nog, direct of later, een Canadees gesneuveld die er een korte tijd begraven heeft gelegen.

Theo en ik gingen met enkele andere BS'ers die ik niet kende, een NSB'er arresteren. Die had op 2 februari geprobeerd ons op te pakken. Hij woonde in Toldijk. Links afslaan als je op het kruispunt bent, iets verder rechts een huis met een kleine tuin en daaromheen een hek. Mij werd gezegd de voordeur in de gaten te houden. Zijn vrouw stak haar hoofd om de deur en vroeg wat dit allemaal te betekenen had. Mijn antwoord was dat ze dat wel zou zien. De mensen drongen op en begonnen te schelden. Ik kreeg de kriebels en verordonneerde dat niemand verder mocht komen dan een bepaalde lijn. Ik weet niet meer welke. En, wat een plezierige

Een Engelse bommenwerper, die uit westelijke richting kwam, liet een viertal bommen vallen op Olburgen. Twee bommen kwamen terecht op een boerderij die dusdanig werd beschadigd dat deze afgebroken moest worden.

verrassing, het werkte! Mijn onbekende gezicht en de toen nog onbekende armband gaven me een onverwacht prestige, dat niet lang gebleven is! Hem werd gezegd het portret van Mussert boven zijn hoofd te houden en zo gingen we naar het raadhuis van Steenderen. Daar werden de NSB'ers geïnterneerd. Veel waren het er, geloof ik, niet. Het ging allemaal rustig. Op een poging van een omstander om wat agressief te zijn, reageerde de man Nieuwenhuis uit Rha (ik ben zijn voornaam vergeten) met te zeggen dat die dingen bij ons niet zouden voorkomen. Er zijn in Steenderen ook een paar meisjes kaalgeknipt. Ik geloof trouwens niet dat er in Steenderen meisjes waren die zich met Duitsers hebben afgegeven. Wel in Olburgen, meisjes van de steenfabriek. Een of meer daarvan zijn in Dieren kaalgeknipt. Later gingen sommige van de in Steenderen gelegen Canadese militairen (met een klein kampement op het kruispunt van de wegen Olburgen-Baak en Toldijk-Bronkhorst tegenover het café) met hun jeep naar dezelfde meisjes. Daar liepen na verloop van tijd zowel een half Duits als een half Canadees kindje. Het was de BS verboden op te treden tegen "moffenmeiden" tenzij die méér hadden gedaan dan de Duitsers wat verpozing te verschaffen. Ze moesten zich, althans de eerste tijd, elke dag melden.

Van de gemeente Steenderen waren dan wel Toldijk en het dorp Steenderen vrij, maar niet

Duitse jagers en Engelse bommenwerpers

Fons Herfsterkamp vertelt hoe hij tijdens de oorlog altijd een zekere angstige spanning voelde. "s Nachts moest ik van mijn vader vaak opstaan, want dan kwamen de Tommy's overvliegen op weg naar Duitsland. Ik hoorde ze vanuit de verte al aankomen. En zag de lucht oplichten door de lichtkogels. De Duitse jagertjes probeerden de bommenwerpers uit de lucht te schieten. Die gooiden dan vlug de bommen eruit voordat ze brandend neerstortten. Overdag liep je dan gauw naar die plek toe. We wilden dan mica hebben en kogellagers. Die haalden we er dan uit. Dat waren goede spullen. Er is er één bij Verhey terechtgekomen. Daar was toen een grote krater. Soms vond je ook een parachute. Mijn zus heeft er ooit een bloesje van gehad na de oorlog. Het was mooie stof. Pastoor Nieuwstad in Steenderen stuurde haar ooit naar huis omdat het te doorschijnend was. Hij was als pastoor streng in de leer."

Bevrijding van Olburgen en Rhaberg

Jan en Berend Rutjes herinneren zich nog hoe Olburgen is bevrijd. "Het moet zeker veertien dagen later geweest zijn dan Steenderen. Olburgen en Rha waren leeggelopen. Bij Berendsen op Rhaberg waren nog lang Duitsers. Ze hebben het huis uiteindelijk in brand gestoken. Een Duitser had zich verstopt in de berg bij Jan Winkelman. Hij werd ontdekt en is meegenomen. Op de hoek bij Scheerder heeft hij met de handen omhoog gestaan. Hij moest alles afgeven. Zelfs zijn rozenkrans." Jan weet nog dat bij de Grote Beek in de Luur iemand doodgeschoten was. "Die heeft daar lang gelegen. Mijn vader heeft hem uiteindelijk daar begraven."

Olburgen en Rha. De Luur was niemandsland. Groot feest werd dus niet gevierd. Dat mocht ook niet; de Duitsers waren nog steeds vlakbij. Alle Steenderse mensen hadden familie en vrienden in Olburgen. Jij wist niet hoe het met Ab ging en evenmin met je familie van de Breehegge. Theo van Remmen had zijn hele familie vlak over de IJssel. Je mocht dan blij zijn van de Duitsers af te zijn, reden voor uitbundigheid was er nog niet. Van wat er de volgende dagen gebeurde, herinner ik me wel heel wat voorvallen. Een samenhangend verhaal kan ik er echter niet van maken. Evenmin weet ik de juiste volgorde. De dag na de bevrijding was ik op de post van de Binnenlandse Strijdkrachten op het gemeentehuis. Het dorp was heel stil. Ik neem aan dat op de boerderijen hard werd gewerkt; het was immers april. In het dorp was ook niet veel te zoeken. Er waren enkele Canadezen maar de opmars ging noordelijk, niet westelijk richting IJssel en Veluwe. Ondanks het weinige verkeer kregen we opdracht alle fietsers bevel te geven af te stappen en lopend verder te gaan. Een heel logisch bevel voor de doorgaande wegen naar het noorden waarover de gemotoriseerde infanterie naar Groningen en Friesland trok maar zinloos voor ons rustige dorp. We moesten echter het bevel wel doorgeven en de mensen deden braaf wat ze werd verteld. Het bevel werd echter snel ingetrokken. Zo kon ik een vrouw die door mij was gezegd van de fiets te stappen en verder te lopen en die zoet met de fiets aan de hand terugkwam vertellen dat ze toch mocht fietsen. Een Canadees werd gedood, denk ik, door een van de mortiergranaten die de Duitsers van tijd tot tijd van de andere kant van de IJssel op ons afschoten of vanuit de Luur. Een jongetje kwam ons vertellen dat een Duitser ergens in

een boerderij links van de weg naar Olburgen, niet ver van Steenderen, zich wilde overgeven. We hebben de Canadezen gewaarschuwd. De al eerder genoemde Meereboer was het daar niet mee eens. We hadden het zelf moeten doen. Dergelijk onbesuisd en nutteloos nemen van risico door ongeüniformeerde mensen was echter niets voor commandant Beekman.

Overdag moge het dan rustig geweest zijn, 's nachts brak dan misschien niet de hel maar wel het vagevuur los. De Canadezen gingen niet tot aan de bochtige IJssel. Dat zou hun flanken te kwetsbaar gemaakt hebben. Ze zullen tot ongeveer de beek zijn gegaan. 's Nachts waren in de Luur zowel Canadese als Duitse patrouilles. Het gevolg was dat er elke nacht wel een boerderij afbrandde. Ook was er artillerievuur. De Canadezen legden stoorvuur richting Rha. Je zult je de zwaar beschadigde boomgaarden nog wel herinneren. De Canadezen vroegen Bertus Beekman om mensen van de BS als steun voor hun nachtelijke patrouilles. De meesten daarvan kenden immers de omgeving. Maar Beekman weigerde omdat hij zijn ongeüniformeerde mannen niet het risico wilde laten lopen standrechtelijk te worden doodgeschoten bij eventuele gevangenneming door de Duitsers. De Canadese artillerie schoot ook hevig op Zutphen. De granaten floten over onze boerderij. Enkele nachten hebben we dan ook geslapen in de lege silo naast het huis. "We" waren jij, Herman, Han en Piet Rietveld, de blindganger en zijn vrouw, Theo van Remmen en ik en naar ik me stellig meen te herinneren een jongetje van een jaar of tien, stevig met een blond kopie. Misschien een zoontje van Gerard en Nellie Lebbink uit Enschede? De "blindganger" vond zo'n bevrijding maar niets. Dan kon je beter nog bezet zijn. Toen geheel Nederland bevrijd was zijn de BS'ers, onder leiding van Bertus Beekman, bloemen gaan leggen bij al de her en der verspreide graven van gesneuvelde Canadezen. Hoeveel het er waren weet ik niet meer. Een stuk of tien? Meer? Ik herinner me wel dat ik schrok dat het er zo veel waren voor zulke toch lichte gevechten.

Wordt vervolgd ■

Stad in de Middeleeuwen

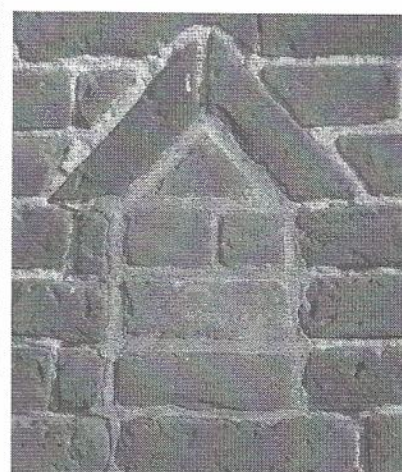
In Zwerfsteen 2012-1 heb ik aangegeven dat we het project "Stad in de Middeleeuwen" weer gaan doen op verzoek van de 6 basisscholen uit de voormalige gemeente Steenderen: de Steenuil, St. Willibrordus, St. Martinus, de Akker, St. Joannesschool en de Rank.

Door Gerard Wesselink

Dit is georganiseerd door Bureau Cultuur en School uit Doetinchem. Tevens heb ik daarin een oproep gedaan om hieraan mee te werken. Gelukkig hebben zich twee mensen gemeld t.w. Hanneke Thomas uit Bronkhorst en Bram Bongers uit Steenderen. Bram heeft als oud-leerling van de Akker het project als leerling al eens een keer meegemaakt. Verder hebben hieraan meegewerkt; Henk Harmsen, Jan Wolters en Gerard Wesselink. Gerrit Muetstege kon niet meedoen wat hij wel graag wilde. In de tweede week van juni hebben we de groepen 7 en 8 van voornoemde scholen met 133 leerlingen te gast gehad in de Gouden Leeuw te Bronkhorst. Het verhaal van Henne was op school voorgelezen, dit verhaal loopt als rode draad door de presentatie in Bronkhorst. In groepjes van circa 13 kinderen werd de maquette anno 1482 opgebouwd en ingegaan op

de geschiedenis van Bronkhorst en liepen de kinderen met een puzzelboekje door Bronkhorst om te zien wat er nog van over is. Het slotverhaal werd op school voorgelezen. Uit de evaluatie bij de scholen is gebleken dat ze het project ruim voldoende waardeerden, dat het ordelijk was verlopen en dat de organisatie prima verlopen was. Tijdens de presentie heeft onze voorzitter Gerard Huetink gezien hoe wij aan het werk waren. Leuk te zien dat de Historische Vereniging Steenderen het belang inziet van deze activiteit om de jeugd van Steenderen iets te laten leren en beleven van de geschiedenis van hun eigen leefomgeving. Verder heeft ons lid Liesbeth Oukes gezorgd voor een bericht in het Contact. Wij, als leden van de Historische Vereniging Steenderen, hebben met veel plezier dit project gedaan. En ik hoop dat we dit project, als er vraag naar is, weer kunnen bemensen. ■

Bouwspoor

Op een zomerse avond in juli jl. fietste ik een rondje via de Rhabergseweg en plots werd op nr. 7 mijn oog getroffen door een bijzonder geschiedenispoor. Een spoor waar ik vaak naar heb gezocht, zichtbaar vanaf de openbare weg, maar nooit zomaar in de oude gemeente Steenderen ben tegen gekomen. En zoals altijd, eerst vragen aan de bewoners en ja hoor, ik mocht hiervan een foto maken. De bewoner kende het spoor, zijn grootvader had hem dit wel eens verteld.

Door Wim Jansen

Kippen

De geschiedenis van de kip gaat heel ver terug, tot duizenden jaren voor onze jaartelling. Vermoedelijk hebben de Romeinen de kippen bij ons geïntroduceerd, want ze werden door hen gebruikt voor voedsel (eieren en vlees) en ze hadden soms een rol bij religieuze gebeurtenissen. Zij gebruikten ook hanen voor hanengevechten. In Azië vinden nog steeds hanengevechten plaats.

Het is bekend dat Karel de Grote (742-814) bepaald heeft, dat op grote boerderijen 200 stuks

kippen gehouden moesten worden en op kleine 50 stuks. Sierkippen mochten in die tijd alleen op kastelen gehouden worden.

Zo rond het jaar 1000 was het in bezit hebben van kippen alleen een voorrecht van adel en kloosters.

Vanaf de middeleeuwen was het al gebruikelijk dat op boerderijen niet alleen koeien, varkens en paarden maar, ook kippen werden gehouden. Kippen werden niet alleen voor de eieren gehouden, maar ook voor de slacht.

In de tweede helft van de 19e en tot het midden

van de 20e eeuw werden er kippen gehouden op bijna alle boerderijen. In de landbouwcrisis-tijd, in de 19e eeuw, is pas de pluimveehouderij ontstaan.

In de begintijd had men geen kippenhokken en werden de kippen gehuisvest boven de hilde, ook bij de boerderij aan de Rhabergseweg. Dat bouwspoor is te vinden in de achtergevel, thans voorgevel van deze boerderij. De opening is nog goed te zien ondanks dat deze dichtgemetseld is. En zo lees je de geschiedenis af van dit kleine stukje gevel.

En kippen boven de hilde? Soms hoor je nog gekakel.

De opening zit op de hoogte van de hilde, waar de kippen 's nachts verbleven. Voor de opening was een klein plateautje, waar een kippenladdertje aan was bevestigd, dat naar de grond liep, zodat de kippen er zowel in als uit konden via dat laddertje. 's Nachts werd de opening afgesloten, door een plank te laten zakken via het katrolletje voor de opening. Deze werd 's avonds als de kippen op stok waren gesloten om vossen, bunzingen of marters buiten te houden. Je ziet nog de prachtig afgewerkte opening, gelet op het toogje, direct in de gevel, tijdens de bouwtijd van deze muur gemaakt. Ca. 8 lagen hoger dan de opening zit nog een gaatje, waar het katrolletje in bevestigd was. Het touwtje dat gebruikt werd om het luik te openen of af te sluiten, werd vastgemaakt aan een ijzeren nagel. Tot ver in de 19e eeuw scharrelden de kippen hun kost dagelijks op in de omgeving van de boerderij en legden her en der eieren.

In het begin van de 20e eeuw zien we een opkomst van het houten kippenhok. In die tijd brachten de eieren nog wat geld in het laatje en zo ontstonden er hokken waar wel 250 à 500 kippen in konden worden gehouden. Aan de hokken werden rennen gemaakt van gaas waar de kippen in konden scharrelen maar omdat die in verhouding te klein waren om voldoende voer te vinden, werd er bijgevoerd. Beroemd waren o.a. de "Welsummers" in die tijd, die wel 250 eieren konden leggen per jaar. Verlichtte je het hok, door het daglicht te verlenen met een lamp, dan kon het zijn dat ze wel 300 eieren legden. In de 20e eeuw heeft men getracht diverse malen legbatterijen in te voeren. Dit lukte in het begin van de jaren '60. Vanaf die tijd werden er op grote schaal legbatterijen gebouwd. Goedkoper produceren was een noodzaak geworden. "Verdiene" aan eieren, dat kon je al lang niet meer, er moest geld bij, dus verdwenen de kippen bij de boerderijen. En kippen boven de hilde? Soms hoor je nog gekakel. Niet veroorzaakt door kippen, maar door de bewoners! ■

Onderstaande foto's zijn gemaakt te Wapenveld.

Een monument ter nagedachtenis

In het augustusnummer van de Achtste Steen heeft u kunnen lezen dat Jan Hubers het initiatief heeft genomen om een monument in Baak te krijgen ter nagedachtenis aan de verschrikkelijke gebeurtenissen op 4 april 1945, een dag na de bevrijding van Baak. Op die dag kwamen bij twee granaatslagen 11 inwoners van Baak om, waaronder drie kinderen uit het gezin Schooltink, de kruidenier.

Jan Hubers heeft contact gezocht met onze vereniging en er is inmiddels een initiatiefgroep opgericht om dit plan gerealiseerd te krijgen. Gedacht wordt aan een monument, opgenomen in de Liberationroute in de vorm van een luistersteen tegenover het pand van Schooltink op de afsluiting van de Wichmondseweg.

Zo'n luisterplek inrichten kost ca. € 10.000,00. De provincie heeft hier een budget voor, maar stelt als voorwaarde dat de gemeenschap zelf met hulp van fondsen € 4500,00 bijdraagt.

De initiatiefgroep roept een ieder op om dit plan financieel te ondersteunen.

U kunt uw bijdrage overmaken op het rekeningnummer van de Historische Vereniging: 327482923, inzake monument Baak. De gemeenschap van Baak zal u zeer erkentelijk zijn.

De initiatiefgroep:

- Gerard Donderwinkel, ooggetuige van deze dramatische gebeurtenis
- Theo Dahlhaus, eveneens ooggetuige
- Jan Hubers
- Marinus Harenberg, HVS
- Marcel la Croix, voorzitter Baaks Belang
- Geert Jansen, HVS
- Henk Samberg, HVS

Mocht u meer informatie willen over de Liberationroute, kijk dan op de volgende website: www.liberationroute.com.

Voor meer informatie over dit initiatief kunt u terecht bij Henk Samberg, tel. 0646516160. ■

Proefabonnement?

Naam _____

Adres _____

Postcode _____

Plaats _____

Telefoon _____

E-mail _____

Handtekening _____

Vul de bon in en stuur hem op naar:
Ans Uenk-Preuter (secretaris)
Kruisbrinkseweg 14a
7227 DA TOLDIJK

4

keer "De Zwerfsteen"
thuis bij u op de mat
voor slechts

Ingezonden reactie

Met belangstelling en plezier zie ik uit naar alle uitgaven van "de Zwerfsteen". In de editie van juni 2012 lees ik de bijdrage van dhr. Paul Kok waarin hij ingaat op zijn persoonlijke ervaringen in en met de voormalige gemeente Steenderen, vervat in zijn uitgebreide curriculum vitae. Deze laat ik overigens voor wat die is. Een aantal passages met betrekking tot de gemeente en gemeentelijk beleid hebben mij echter gestoord en passen naar mijn mening niet in dit blad.

Zijn stelling dat wijlen Mevrouw Verdi van Leuvensteijn – Breukink nimmer een Koninklijke Onderscheiding mocht ontvangen is suggestief en vast ook pijnlijk voor de nabestaanden. Natuurlijk is zij van bijzondere betekenis geweest voor onder andere de historie van Steenderen en Bronkhorst. Maar de rechtstreeks in dit verband gemaakte opmerking dat Burgemeester Buddingh' toch wat meer voor de Steenderense burgerij had kunnen betekenen is een onjuiste veronderstelling en doet geen recht aan diens inspanningen voor de gemeenschap van Steenderen.

Dhr. Kok vervolgt zijn relaas met de opmerking dat de Burgemeester destijds verstek liet gaan bij de presentatie van het boek "Over de Drempeel". Dit is feitelijk onjuist. Het college van B&W was voor die gelegenheid voltallig aanwezig in

het Anker waar de uitreiking plaatsvond. Ondergetekende - in de hoedanigheid van Wethouder voor Cultuur - mocht het eerste exemplaar in ontvangst nemen. Dit was vooraf met de organisatie en de collegeleden, inclusief de Burgemeester, zo afgesproken.

De voormalige gemeente Steenderen was weliswaar kleinschalig maar kreeg daarentegen zeer veel op haar bord als het gaat om het beleid rondom behoud en herstel van de talrijke gemeentelijke en rijksmonumenten. Dit heeft gedurende decennia ongekend veel inspanningen gevergd voor een gemeente van deze omvang. Vanuit de Rijksoverheid bestond hiervoor altijd grote waardering. De vergelijking hiervan met "draadjsvlees beleid" is daarom ronduit negatief en doet evenmin recht aan al die inspanningen die zowel op ambtelijk als bestuurlijk niveau jarenlang zijn geleverd!

Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de schrijver in zijn relaas zijn ongenoegen en teleurstelling over de voormalige gemeente Steenderen publiekelijk wil maken. Naar mijn mening had hij hiervoor een ander podium moeten kiezen, niet de Zwerfsteen. Jammer.

Bart van Rooij

Wethouder voormalige gemeente Steenderen ■

Van de Activiteitencommissie

Za 22 sept.	Busreis Waterschap Rijn en IJssel Historische dijktocht
Ma 15 okt.	De IJssel - een jonge rivier in een oud dal Lezing door de heer Peter Buurman uit Steenderen
Zo 4 nov.	Regionale produktenmarkt bij fruitboerderij Garritsen
Ma 12 nov.	Pelgrimsreizen "Om God en Ere" Lezing door de heer Stender uit Zevenaar
Za 10 nov.	Slachtdag bij Vleesboerderij Garritsen

Steenderen toen en nu

Straatbeelden van toen gezien vanuit het nu.

Aan de hand van oude foto's die op dezelfde plaats opnieuw genomen zijn, is te zien wat er in de loop der jaren is veranderd.

Steenderen, Ned. Herv. Pastorie

De voormalige pastorie "De Wehme". In de aanbouw heeft ook de dokterspraktijk van dokter Kamphuis gezeten.

